I

…Пам’ятаю: кулемет виплюнув останню кулю й гарячий, блискучий, раптом змовк. Коло мене лежав комроти з розкраяним "дум-дум" черепом. Його мозок оббризкав мені обличчя, шматочок мозку прилип до вух, мене занудило, я увесь здригувався від гидливості, але вже вистрілявши усі набої, не міг відірвати рук від держална кулемета, ніби вріс до моторошної машини інженера Максіма. І лише коли чийсь дикий, повний розпачу, голос вигукнув:

– Спасайся, хто може, – я зрозумів, що усе вже скінчилося, що славетний Богучарський полк закінчує своє існування і невеличка юрба людей зі спорожнілими набійницями, – рештка від 2000 молодих, сміливих бійців гине.

Тоді я висмикнув кулеметний замок, закинув його. І задубілий, байдужий, навіть не звертаючи уваги на посвист куль, на гарматні вибухи, – пішов геть.

Під березою сидів начальник кулеметного загону. Обличчя йому було скривавлене і праве око моталося на тонісінькому нерві, а рука в судорогах тиснула наган.

– Ось і все… – кам’яно говорив він невідомо кому, – ось і все…

Загибіль.

Я кинувся був до нього, хотів видерти нагана, але майже біля мене щось вибухло, щось підкинуло мене в повітря, шваркнуло об землю. Зразу закрутилося усе перед очима і в голові задзвеніло: "От і все… усе… загибіль…"

Потому все затихло, істота розтанула в мороці…

…Коли розтулив очи – була ніч. Рудий місяць біг по небі, розсікаючи кострубаті хмари. У роті висохло. Напруживши усі сили, я підвівся на лікті. Кроків за п’ять від мене лежав начальник кулеметного загону. Мертве обличчя його скривлено жахливою посмішкою, зуби тьмяно виблискували, і скрючені пальці лівої руки міцно затиснули сухі стеблинки трави.

Мені стало моторошно. Моторошно від цього мертвого, беззвучного сміху, від цих вищірених блискучих зубів. Навкруги ще лежали мертві. Вони, як і начзагону, були роздягнені до білизни. І тут я помітив, що й з мене здерто одяг.

Неясно проповзла думка:

"Значить і мене мали за мертвого. Д-да…"

І несподівано хтось у кущах простогнав:

– Водички… О-о-о… Водички…

Голос був знайомий, але й до болю напружуючи мозок, я не міг пригадати, чий саме це голос. І знову мене обхопило важке, хоробливе забуття.

II

Прийшов до пам’яті я ясного, серпневого дня. Мене трусило й кидало з боку на бік. Лежав я у двоколці поруч з перев’язаною брудним ганчір’ям людиною. Людина спльовувала й майстерно матюкалася. І лише по лайці пізнав я у перев’язаній людині кулеметника Другого загону – Стьопку Горбунця.

Синє обличчя, заліплене кривавою, жахною машкарою. Але очи виблискували блиском живим, розбишацьким.

– Стьопка… – хрипко сказав я. – Що?.. Значить… – і запитливо зупинив погляд на вершникові у червоних лампасах, з погонами й царською кокардою на кашкеті, з-під якого вибивався величезний, рудий чуб.

Стьопка плеснув у долоні:

– Вичуняв? А я вже думав, Левку, що ти дуба дав… Диви… Контузило? А мене, брате, шашкою рубанули двічі… Та шкет якийсь рубав – двічі тяпнув і не відправив до "штабу Духоніна". – З презирством і розчарованістю сплюнув: – Рубаки! А ще козачня… Навіть зарубати не вміють… – І додав: – А полкові нашому – кришка… Амба. – І приплющив очи. – Безісходная амба… Н-да… Втяпалися ми з тобою… Гірш, ніж губернатори.

Ззаду грюкало ще кілька двоколок з пораненими.

А далі, брудною, роздягнутою юрбою йшли полонені богучарці. І юрба ця мала єдине чорне, виснажене, страждальницьке лице.

По боках їхали вершники.

Проходили повз сояшники. Декілька розтерзаних кігтями голоду полонених кинулися ламати сояшники, але козаки нещадно полосували їх нагаями, били тупими боками шаблюк, кричали:

– В строй, босячня…

І лише козак, що їхав побіч нашої двоколки, хитнув головою, хитнув журливо і напівголосно сказав:

– Яке ж звірство велике у людях… Ну й катюга в кожного з нас сидить.

Стьопка зціпив зуби і тремтячи усім тілом, люто шепотів:

– Б’ють… бачиш… б’ють і немає змоги… відплатити за це… о-а…

Рипнув зубами й заплющив очи.

III

Як крізь сон пам’ятаю: пригнали, нарешті, до Кантемирівки.

Величезні довгі бараки. Раніш це були залізничні пакгавзи. Нашу партію полонених приєднали до других партій і тисячі дві голодранців виладнались коло довгих, жовтих будівель. Поранені й хворі лежали просто на вогкій після дводенного дощу землі.

Маленький, рябий вахмістр ходив уздовж лав і, тикаючи то одного, то другого, полоненого у живіт кулаком, викрикував:

– Ладнайсь! Ну, ви, зануди! Це вам не в червоних мітингувати.

Ладналися: – голодні, виснажені, чорні.

– Смір-рна!!!

З’явилася довгонога людина з холодним, по-англійському голеним обличчям, в англійському ж убранні з штабс-капітанськими погонами.

І кинулися мені відразу ж його очи. Такі прозорі, мертві й порожні, такі крижані і безбарвні, що нагадали вони мені вікна давно покинутого безлюдного будинку.

Ступав поважно, трохи припадаючи на поранену, ліву ногу. Підійшов штабс-капітан до люду, довгим байдужим поглядом обвів полонених і, не

хапаючись, витягнув з золотого портсигара цигарку. Надтріснутим голосом, не підвищуючи ні на одну ноту тону, Знаменський почав:

– Смірно… Названих людей прошу виходіть…

Пройшовся вздовж ладу й покурюючи цигарку, вигукнув байдуже, ніби виконуючи нудний обов’язок:

– Євреї, латиші, фіни, кітайци – вийді із строя…

Таких не виявилося. Цигарка пересунулась у другий куток рота, вільна половина якому закривилася у ледве помітну посмішку.

– Нєт такіх? М-г… Ладно…

Знову вигукнув:

– Командіри частей, комісари, командіри бронєчастей, матроси… вийді…

З ладу вийшла кремезна, струнка людина з обвітреним, ніби викуваним вдалим майстром, обличчям, очи були великі, сірі і спокійні:

– Кто? – коротко кинув Знаменський.

– Моряк… – відповіла людина.

І також байдуже, казенно, певно для формальності, не виявляючи ані лютості, ані хвилювання Знаменський сказав:

– Д-да… матрос… Ну, что ж… Революції, значіт, захотєлось?.. Мг… Бивает… бивает… Повісіш тепер на верьовочкє… Случается, братєц… Да

рукі по швам, когда с тобой разговарівает офіцер… нє у красних ето тєбє на мітінгє…

Не витягуючи "руки по швам", матрос з посмішкою презирства позирнув на штабс-капітана і в тон йому відповів:

– Ну, що ж… Сьогодні я, а завтра ти… от і поквитаємося на тому світі вуглями… Так то… бивает, братєц…

Офіцерові вуста пересмикнулись.

– Гм… однако ти, братєц, очєнь смєл… Однако, хотя смєлость і красівая вещ, но єслі она неумєстна, то кроме повєшанія у нас єщо дають і по мордє… Получі-ка, братєц, вперьод.

І розмахнувшись, ударив моряка по обличчі. Той не затулився, не відступив, лише в очах йому пролетіло щось подібне до прощання – прощання з молодістю, з життям, з міцністю м’язів і стрункістю тіла.

І сказав моряк:

– А в нас отак б’ють, братєц…

І Знаменський покотився по землі. Матрос вибив йому два зуби й розчавив щелепи. Зразу ж до офіцера підскочили конвоїри і допомогли йому підвестися. Знаменський відпихнув їх і, витерши хусткою кров, звернувся до матроса з до божевілля спокійною посмішкою:

– Смєло і нагло… – і розстібнув рукою кобуру.

Блиснув бравнінґ. Лад затаїв дихання.

– Война жертв іскупітєльних просіт… – з холодною іронією сказав офіцер, – і, хотя ти мнє нравішся, но…

Лад загомонів.

– Не смійте!

– Убивця!

– А-а-а!

– Смірно! – вигукнув офіцер. – Ви что? Бунтовать?.. – і до конвою: – По бунтовщікам пальба взводом! Взвод!

Павза. Дула гвинтівок грізно вп’ялися у полонених. І раптом обеззброєні люди замовкли.

– Не треба, братство, – вигукнув матрос, – мовчіть…

Ляснув постріл. Змахнувши руками, матрос упав у багно. Його мізок оббризкав офіцерів мундир і, витираючи його носовиком, Знаменський процідив:

– Нізшая раса… Даже умєрєть красіво не умєют.

IV

Загнали у касарні – пакгавзи. Були ці пакгавзи з продірявленими дахами, темні, задушливі. Люди валялися просто на землі – дужі з хворими, мертві з живими. Людей, людей, що оселедців у діжці. Хворих полонених навіть до шпиталів не брали: не було вільних ліжок.

Коли ми увіходили, довелося ступати мало не на голови тим, що лежали. Ніхто на нас не звернув уваги і, лише, хтось з кутка вигукнув:

– Рязанскіє землякі єсть?

Але суворо й насмішкувато прозвучала відповідь:

– Усі ми земляки… у землю всі підемо…

Тоді людина з білявим, довгим волоссям надтріснуто крикнула:

– Не треба… не треба у землю! Мовчіть! Чуєте? Мовчіть, бо й без вас моторошно… чорно… – і заплющивши очи, білявий простогнав: – Ніно… Ніночко… Ніно… згадуй мене… я салдат… і гину по-салдатському… Ні…

Замовчав. Міцно стиснув зуби, і ще більш запалало худорляве лице. Ми зі Стьопкою потрапили у куток. Там лежала мертва людина з синім, запухлим лицем. По губах, залазячи в розтулений рот, лазили мухи.

Двоє полонених богучарців відтягли трохи далі мерця до купки хворих, і ми розмістилися на брудній, захарканій підлозі. Стьопка оглянув касарню і сказав:

– Нічого собі поміщєніє… Краса. Помирати не треба. Але, братішки, плюньмо. Не журіться. Ачей і нині видеремось. У яких лише перепльотах не були?.. Нічого…

Корнієнко, червоноармієць з кінної розвідки, похмуро почухав тім’я:

– Ні, хлопче… Тутечки нам і лабець… Кришка нам у цій ямі…

Дашковський, лежачи горілиць, перев’язував поранену руку й усміхнувся:

– Так, уже й "кришка"? А наші хіба не прийдуть?

– Поки прийдуть – ми десять разів встигнемо здохнути.

– А ніг хіба немає?

Мовчанка.

На вулиці багно, калюжі. Висне нудний вечір. Пливуть незграбно-фантастичними табунами величезні, сірі хмари.

Тоскно.

Тоскно.

Тоскно.

На вокзалі – метушня, брязкіт, свистки паровозів, лайка, іржання коней.

Ешелон за ешелоном ідуть на північ поїзди… Ідуть донці, кубанці, терці, їдуть калмицькі й чеченські орди – туди, на Москву, на Москву, де напружуючи усі сили, відбивається напівзруйноване, червоне військо.

І далі, ще далі – у Сибіру, на Уралі триває жорстока боротьба.

І ось тут, на невеличкій станції, у пакгавзі кілька тисяч людей, завмираючи чекають: хто переможе?

І коли переможуть свої – знову воля, прекрасна, велика воля. А якщо…

Ніби крізь сито пропущений, падає на землю холодний, дрібний дощ.

Осінній дощ.

Що буде? Що буде далі?

– Ноги маємо… – говорить Стьопка, – та, на жаль, трохи поганенькі ноги… Почекаємо поки відпочинуть…

Почекаємо.

V

Кожного дня до нашого приміщення заходила сестра Віра. Була вона з полонених і, як фахівець, правила за сестру у медичному відділі при штабі Н-ського добровільницького корпусу.

Пам’ятаю: худорлява, бліда, ходила тихою ходою, довго сиділа, певніш простоювала навпочіпки біля тяжкохворих. І на обличчі її лежала печать муки, якоїсь надлюдсько важкої безпорадності…

Полонені її дуже любили, особливо після такого вчинку: сестра Віра якраз обходила хворих. У кутку самотній, обшарпаний лежав полонений Зощенко. Вже другий день, як він заслаб на тиф.

Прийшли брати полонених на роботу. На чолі конвою був хорунжий Зотов, завжди п’яна, пиката, з волячою шиєю людина. Величезна людина. Така, що дивлячись на неї, думалось: "для чого це так пожартувала природа? Обтягти це кремезне, міцне тіло офіцерським мундиром, замість того, щоб поставити його вергати каміння, крутити приводи, тягати багатопудові вантажі?..".

Підійшли конвоїри до Зощенка.

– Цей… – коротко тикнув пальцем Зотов і пішов був далі. Але полонений не підводився.

Розпалений спекою, він лише встромив у стелю блискуче провалля очей і, намагаючись щось сказати, ворочав пересохлим язиком.

– Ну, живо, – підштовхнув його прикладом старий козак-конвоїр. Зощенко, навіть, не ворухнувся від стусана. – Не хоче, падло, – злісно крикнув козак.

Зотов круто повернувся. Товаряче обличчя йому налилось кров’ю, у руці швидко й погрозливо закрутилась козацька "куцка" – нагай з олив’яним грузенем.

– Что-о-о? – заревів він. – Кто не хочєт? Кто?

"Куцка" підвелась ще вище. Ще хвилина і зміюкою уп’ялась би вона у тіло хворого, але коло Зотова опинилась сестра Віра, бліда, тремтіла вся схвильована. Гнівно скрикнула:

– Не смійте! Не смійте! Він – хворий…

– Вон!!! – люто шарпнув її Зотов. – Сама із таких же.

– Не смійте… – не випускала офіцерової руки сестра, – я скаржитимусь. Я корпусному лікареві скаржитимусь… навіть дикуни милують хворих… а ви… ви…

Зотов устромив пильний, повний ненависті погляд у сестру, з хвилину повагався і потому просто в обличчя їй просичав:

– С-сволоч… повія червона.

Круто повернувся. Вийшов.

Тоді сестра впала головою на ліжко, плечі її затремтіли і я почув, як крізь ридання, вона шепотіла:

– Боже мій… боже мій… як важко. Як важко це все…

Коли сестра пішла, ми довго сиділи мовчки.

Потім Стьопка сказав:

– Гарна людина… і душа в неї інтеліґенська, у роді висока душа і уся за нашого брата стоїть.

Корнієнко глибоко затягся цигаркою.

– Да… Бувають такі… Ось вона, узяти… Могла б собі спокійно з офіцерами тягатися, красива, молода, жила, працювала б десь у чистому місці, а вона тут від п’яної офіцерні матюки вислухує.

– За нашу партію, стало буть…

– Треба нам таких людей шанувати і відрізняти їх від усякої наволочі… А ми, бувало, мало хіба як не зустрінемо таку так: "анті-лігенція, туди-розтуди!.. Стерва…"

– Що ж… більш бачимо, більш пізнаємо…

Іноді приходила сестра Віра до нашої групи. З нами вона охоче й довго розмовляла. Їй дуже вподобався Юринець, – жвавий, безтурботний, веселий – часом, а часом – задумливий, зажурений, тихий.

Був у нього м’який, приємний тенор і Юринець іноді співав тоскних, стародавніх пісень, встромивши свої великі, сірі очи кудись в одну крапку. До Віри ставився Юринець просто, по-товариському і говорячи про неї, мружив очи. Згадував з сумом:

– Там… на Донбасі була дівчина в мене… Тих же років, що й Віра й разюче подібна до неї… – Стискував зуби. Вилітало хрипко й здушено: – Забили, мерзотники… У підпіллі була. Перед смертю зґвалтували… п’яною юрбою… калмичня… офіцерія… Уранці ми захопили місто. Висіла вона на ліхтарі… страшна з виколотими очима…

Стогнав, не маючи ні сили, ні слів продовжувати. Тоді Стьопка підсаджувався до Юринця, легенько похлопував його по плечах і м’яко заспокоював:

– Те, те-є, братішка… не згадуй… Усякого буває на світі білому. Не давай волі лихові, нехай, краще, ми його, сукиного сина, давитимемо, аніж воно нас. Кинь, братішка… Давай-но, краще заспіваємо… Воно, хоч і в животі теж співає, але нічого…

У животі, дійсно, співало.

З тиждень тому з’явився Знаменський. Нас поставили в шереги і штабс-капітан вигукнув:

– Рєбята! Кто хочєт служіть в нашей вєлікой, нєпобєдімой бєлой армії? Кто хочєт сражаться за освобождєніє отчізни от іга жидов-комісаров – отдєлісь направо.

Знайшлися й такі "освободітелі". Якось нерішуче, ніяково, звісивши низько голову, вони відділилися від нас.

Тоді з ладу хтось вигукнув:

– Сволота продажня! Золотопогонні попихачі!

– Кто викрікнул? – холодно оглядаючи лад, спитав Знаменський. Мовчання. – Ну, кто єщьо хочєт ісправіть віну пєрєд родіной? – Більш нікого не знайшлось. – Отдєлівшієся за вахмістром Семьоновим – шагом марш! Хорунжій Зотов! Остальних как слєдует загнать назад в казарми.

Замиготіли приклади, свиснули нагаї, хтось упав з проламаним черепом, хтось присів, заливаючись кров'ю і широко розтуленими, повними жаху очима, дивився на конвоїра, що нещадно бив його плазом шаблі, дивився, навіть не маючи сили ухилятися від ударів, і лише стогнав:

– О-ох… о-с-споді, помогі… ох… да што ж ето такояча? За што жа?

Загнали.

Від того дня ще гірше стало. Хліба давали ще менше, обіду майже не привозили, ганяли на важкі роботи. Били нещадно й люто. Особливо старі козаки – донські куркулі. Навіть молодь з конвою дивувалася:

– Ну і лютиє ж старічкі наші! Єнті могут…

Кубанці-конвоїри були більшою частиною революційні. Похмуро дивилися на офіцерів, ненавиділи погони й бійки. Стиха говорили:

– С-сволота. Ич, як вислужуються…

– Найшли з ким воювати – з голодними, змореними бідолахами. Дослужитесь ви, гадюки…

Пам'ятаю одного: великого, рябого кубанця, що завжди якось вибачливо всміхався, роздавав полоненим хліб і тютюн і, навіть, захищав

від бійки. Ходив він низько звісивши голову, рушницю носив, як величезний тягар, навіть горбився від тягара цього.

Він конвоював нас – мене, Стьопку, татарина Хабібуліна та Дашковського. Ми копали могили для полонених товаришів, щодня мерло їх усе більше та більше. Кожного дня по обіді з ріжних кутків касарень витягали трупи, кидали їх на тряский віз, і сліпа коняка везла цей моторошний вантаж до останньої зупинки – на цвинтар.

Кубанця звали Андрій. Він часто, навіть ризикуючи потрапити на гавптвахту, водив нас по селянських хатах, – "стріляти", як казав Стьопка. Ставилися селяни до нас дружньо, давали хліб, сало, тютюн, що ми складали у "комунальні" цехгавзи (теж Стьопчина вигадка) – у холошу викинутих колись кальсонів. Потому, повернувшися з праці, ділили здобич. Робота під конвоєм Андрієвим мала для нас велике значіння, і хтозна? Може, через цього рябого кубанця, цього "білого більшовика" я зараз пишу ці рядки, замість лежати жовтим кістяком у ямі на Кантемирівському цвинтарі.

VI

Розійшлися трохи хмари. На коротенький час сонце визирнуло, непривітне, якесь тьмяне, мізерне, осіннє сонце. Скупо кинуло на землю жмут непривітного проміння. Ні земля, ні істоти земні цим промінням не зогрілися, знову, буцім засоромившись своєї непривабності, заховалося сонце за хмари.

Не посвітлішало й у душах чотирьох полонених, що копали могилу для своїх товаришів, копали не знаючи, чи за годину й сами вони не затрусяться в лихоманці, чи не вкриється тіло синюватими плямами і чи не запалає вогнем мозок. Викинувши лопату мокрої глини сідали, витираючи спітніле, обтягнуте жовтою шкірою чоло, глибоко встромивши лопату у землю.

– Спочинемо…

Видерлись нагору. Сіли. Задимилися цигарки. Дашковський похмуро всміхнувся:

– Весела роботьонка, га, хлопці?

Відповіли сумним мовчанням. Павза була довга, як ніч перед стратою. Першим вибрався з своєї похмурої думки наш конвоїр-кубанець. Струснув головою і роздумливо протяг:

– Н-да-а-а…

Куйовдив волосся, простими, часто недомовленими словами, висловлюючи все тяжке, викидаючи з душі ненависний вантаж, що душив істоту, позбавляв сну, спокою:

– Та-аке стало буть… дике діло… думаю усе, думаю… і ніяк зрозуміти не можу… от, наприклад, – світ… люди народжуються… не питають нікого, хотів би він народиться, – чи ні? Зроблять тебе й годі… живи, як знай… І мусить жити, бо життя така гарна штукенція, що народившись, умирати не хочеш. На поле от виїдеш – світ. Божечку, який же гарний. Повітря, небо яке, ех! А Кубань – річка яка, ідрі ж її в корінь! Широка, рибна яка! Сидиш уночі у човні, рибку ловлючи і, здається, що не виліз би з комишів… Одружишся… діти матимеш… віриш… Просто як, здається… Але чорта лисого! Хто-небудь таки скрутить життя, зімне його, жбурне тебе… не дасть усього, нехай і до сьомого поту, але спокою, миру, щоб усе гаразд, без ненависті, по правді було… – Подумав трохи: – Казав мені колись один учений студент… на дохтора вчився… Каже, таких земель, як наша земля – може, тисячі тисячів… І буцім на кожній з них люди є… істоти живі, значить. Говорив, що мудра природа, як у машині в неї усе до місця… – Сплюнув. Сердито копирснув ногою глиняну грудку. – Брехня… Погана уся машина… Моя двоприводна молотілка й та краща… Де моє місце зараз? На Кубані. Що я повинен зараз тримати у руці? Держачки

плужані, землю на озимину орати. А що примушує ця машина тримати? Ось оцю (злісно вдарив прикладом гвинтівки об землю), оцю сволотну штуку… Треба її мені? Треба мені стерегти таких же, як і сам я, людей, щоб вони викопали яму для таких же мучеників, як і я, як і ви? Та хіба ж ви мені вороги? Хіба ви шкоду мені зробили? Хіба мало землі, світу, щоб усі були ситі, щоб не мучили один одного, щоб як вовки-звірі, не терзали одне одного? Чому ж це я маю усього 10 десятин землі і нічого б не хотів, лише обробляти її кров'ю та потом… І не було б у мене зненависті ні до кого… Потому зібралися якісь люди: пани, офіцери, дукачі, станишні, вдарили у дзвони. На коней! Хто багатіший – сів на коней. Бідніших, що нічого не хотіли, крім того, щоб возити снопи на своїй парі, під фурою – марш. І подумати не дали, – в чому справа. Мало не на вірьовці таких, як я, погнали "боронити рідну Кубань за віру православну від жидів-комуністів, від китайців та грабіжників"… А що мені боронити? Хати моєї не вкрадуть, на шкап моїх не позаздрять, полотняний мій одяг нікому непотрібний… Але мусів іти… і опинився отут, ось тут, стережу й не знаю за що й нащо не злодіїв, і не вбивців… І церков "поруганих", і "распятої Росії" не бачив. Замовк. Потому з незвичайною лютістю процідив: забивають памороки… – Злісно, але нагадуючи роздратовану дитину, скрикнув: – І нехай. І нехай. А я знаю, знаю, сам дійшов до цього, ось знаю, хто мені ворог. Не ви, ні! А той, хто відірвав мене від сім'ї, від землі чорної… Он хто! Он!

І кивнув головою на офіцера, що проходив повз цвинтар. Очи Хабібулінові чомусь зблиснули. Він усміхнувся.

– Карашо твая говорить… очинь.

Але думав, видно, щось друге. А може, зрозумів Андрія. Дашковський уважно глянув на Андрія і сказав:

– Ходім убік, поговоримо… – І почав щось розказувати козакові.

Татарин, забачивши, що до цвинтара під’їздить жахний віз, побіг відчинити ворота. Стьопка шепнув:

– А від цього… Андрія… легко було б утікти… га?

Пильно зазирнув мені в вічі:

– Так… Але це було б гидко з нашого боку… Хлопець простий, бідняк, він вірить нам, нас шкодує і тікати від нього… Ні… я ніяк не згоден.

– Дурень… Війна… Він конвоїр… кон-во-їр… А на війні користуйся з усього… Ех, шкода, що одяг нас викаже… Я б не подивився – гарний він чи поганий… Краще чи гірше за червоноармійців-бійців? Чу-удак!

Під’їхав віз. Верхи на коні сидів донець.

– Ну, голопузі, за діло, – скомандував він, – спроваджуйте до чортів ваших товаришів…

У яму полетіли трупи.

Поверталися похмурі й сумні. Знову 18 трупів. За одну ніч 18, ще декілька днів тому – дужих, правда, виснажених, голодних, але повних віри у визволення, майбутнє життя, яке "зміниться ж таки"… Це майбутнє кожному здавалося лісовим вогником, до якого і рветься зимової, завирюшної ночі самотній мандрівник. І до останнього подиху вірилося: наздоженем те, що гине зараз. Будуть і жіночі пестощі, і материні несамовиті поцілунки, і теплощі, і відпочинок. Відпочили.

Милі, милі товариші! Брати мої! Я схиляю голову перед вашою вірою. І… шкодую, що не з вами… Бо я вже постарів і щасливого для себе у майбутньому вже не шукаю. Але хоч за одно я спокійний: я вірю у майбутнє для людей майбутнього.

Проходили через базар. Крамниці були повні ріжного краму, випиналися товстенні черева, тинялася білогвардійщина біженці "от звєрств комуністов" – у шовках, капелюшках, котьолках, англійських костюмах, сміливо виставивши захоплене золото. Були радісні, задоволені. Чулося:

– Гонім, гонім жидопродавцев!

– Поздравляєм: Воронєж взят!

– Газета "Вєдомості". Войска красних окружени. Попиткі прорваться через Черноземную Область отбіти. Аттакующіє Воронєж часті красних в паніке… "Новості".

Дама у капелюшку старанно тре хусткою обличчя:

– Господі, нєужелі? Нєужелі скоро ми снова возвратімся в нашу мілую, такую поетіческую усадьбу? Костік! Мілий!

Штабний офіцер (граючись стеком):

– Через мєсяц, Лілі, Москва будєт наша.

– А гєрой-то, гєрой наш Мамонтов? А?

– Сокол!

Висіли плакати. Пам’ятаю добре три: на одному – павук величезний випиває кров з замученої жінки. Жінка – Росія, павук – комунізм. На другому: знівечені трупи, черепи, відірвані руки, ноги. Зверху в овалі портрет Скрипника (тепер Наркомосвіти, а тоді першого голови Укр. Ради Р. С. В. Депутатів) з обличчям лютим, з посмішкою садистичною. Унизу: "Ужаси Харковской Чрезвичайкі". На третьому Л. Д. Троцький:

теж, садистично сміючись, величезним батогом жене Христа на Голготу. Троцький іде по трупах. "Талановитий бард" і вірші сльозоточиві надряпав: "Чєрєз гори трупов шагая, Чєрєз морє крові ідя, Посилаєт вновь внук Іуди Распінать на Голгофу Хріста". Дрібними літерками: "Міністєрство пропаганди"? Читачу: а знаєте, хто був тоді "міністром пропаганди"? Хто відав друком таких плакатиків та "віршів"?

Леонід Андрєєв. Той самий, що колись, ще не сутикнувшись зі справжнім "народом" та революцією, написав "Рассказ о сємі повєшенних". Я взнав це з білогвардійської газети і от, дивлячись на плакати, мало не заплакав від болю за нашу Революцію, що гине зараз. Оточена білими ордами, голодна, змучена… Гине, навіть, покинута співцями, творцями слова, що за гроші, сите, спокійне життя, почали оспівувати тих, хто жене нас, колишніх героїв творчості цих співців, копати могили для бійців Революції, але не інтелігентської, а справжньої, пролетарської Революції. Поділився думками з Дашковським, що як і я, увесь вільний час віддавав самоосвіті, багацько читав. Дашковський сказав:

– Так і мусіло бути… Бо ці співці, – любили нас лише "заочно". Знали про нашу братву лише з книжок, бачили хіба на сцені і "шестьорку" трактирову вважали за пролетара. А про революцію гадали: хтось щось пересуне, раптом усе засяє, щастя манною з неба посиплеться й нічого не зміниться: ні їхнє життя, ні спокій, нічого… А вийшло інакше… Ось і кинули нас…

Дійшли до офіцерського клюбу. З дверей, розриваючи туман диким зойком, вибігла напівгола розтріпана жінка. За нею з шаблею наголо гнався п’яний, розхристаний офіцер з налитими кров’ю очима і кричав:

– Стой, блядь, твою разедак. Я т-тє, каналья, покажу, как с защітніка отчізни деньгі за… трєбовать.

Зникли за рогом.

– "Защитник", – гірко всміхнувся конвоїр.

Дійшли до таборів.

VII

І, нарешті, несподівана річ: нашого захисника конвоїра Андрія заарештовано. Довго допитувалися, доки не визнали, що сидить він за "більшовицькі розговори срєді воєнноплєнних".

Здивовані були, спантеличені… Розмовляв на цю тему Андрій лише з нами. І усього раз на цвинтарі. Хто ж міг донести? Хто? І, взагалі, хто майже систематично робив доноси на полонених, через кого мало не кожного дня когось брали до контррозвідки за одне лише слово обурення? Стьопка відвів мене на бік і шепнув:

– Чекай… я, вже, дізнався… Шпигуна незабаром… приберу.

І очи Стьопці блиснули холодним, крицевим блиском. І я знав, то цей "прибере". А другого дня по касарні пролетіла команда:

– Смір-рна!

Увійшло двоє: Знаменський і офіцер з триколіровою нашивкою на рукаві – офіцер з контррозвідки. Гомін стих. Усі застигли на своїх місцях, лише сестра Віра спокійно обходила хворих.

– Ну-с, начньом… – звернувся офіцер до Знаменського. Попрямували просто до нашого кутка. Зупинилися. У кожного з нас стиснулося серце: що буде? Що? Яку таку мерзоту творитимуть ці люди? Знаменський витяг записну книжку і, запаливши цигарку, голосно кинув:

– Вецваніс – виході…

Тимчасом підійшло декілька конвоїрів.

– Юринець! – вигукнув штабс-капітан. Юринець тихо підвівся.

– Я!

– Ето? – запитливо кинув контррозвідник.

– Ето – одін із вреднєйшіх. Вот: (зачитав) во время пєрєхода плєнних большевіков в нашу армію, он викрікнул із сарая нє пожелавшим служить у нас: "Мєрзавци! Нєгодяї", чєм визвал нєкотороє волнєніє срєді сотоваріщєй. Убєждєоннєйшій комуніст. Хітрий і осторожний пропагандіст большевістских ідєй. Пропаганду питался вєсті і срєді конвоя. Послє тщатєльной работи удалось узнать, что он – комуніст-красний офіцер. Достовєрно. Вот єго запіска к пріятєлю, находящємуся в карцерє. Кєм хотєл пєрєдать – к сожалєнію, нєізвєстно.

Юринець на мить зблід, очи йому заволоклися тугою, але випростався і на офіцерів запит відповів майже спокійно:

– Так! Комуніст!! – Криво посміхнувся. – Шкодую лише, що дуже ще молодий комуніст, не маю досвіду і поганий конспіратор… якось забув, що навіть і поміж нас могла бути яка-небудь паскуда, шпигун, що за зайвий шматок хліба та панську копійку піде на таке брудне діло. До ваших послуг, панове!

Погляд мій упав на сестру. Повернувши зблідле, майже сіре обличчя до нас, вона не відривала від Юринця свого зору, повного розпачу, болю, знесилля. Вона, тремтячи внутрішньою дріжжю, стримуючи з надлюдською силою це тремтіння, усією істотою чекала. Ще мала якусь надію на краще, благала цього кращого.

– Ну? – звернувся Знаменський до офіцера.

Той деякий час вагався, на мить людське, жалібне щось ковзнуло по його обличчі, але витягав срібну шухлядку і понюхавши пучку білого порошка, він знову став "людиною у мундирі". Металево виніс вирок:

– Как уполномочєнний контрразвєдкі по дєлу воєннопленних, об’являю вам, Юрінєц (і кивнувши головою на всіх) і вам всєм: за нарушеніє дісціпліни, за подстрєкатєльство к возмущєніям і пр. проступкі, повєдшіє к антідісціплінарності лагєр, визвавшіє нєпослушаніє, дєрзкіє виходкі і пр… Юрінєц подвєргньотся показатєльному наказанію плєтьмі в кол. 50… нєт, 40 ударов… Послє етого, как комуніст, будєт отправлєн в контрразвєдку для слєдствія і суда. Постановлєніє суда в назіданіє всєм будєт привєдєно в ісполненіє прі воєннопленних.

Юринець підвів голову і трохи тремтячим, але дзвінким голосом сказав:

– Добре… пане… (звернувся до полонених). Прощайте, хлопці! Бажаю вам кращої долі, товариші. Вона таки буде…

– Іді… – підштовхнув його конвоїр.

– Одну мить… (і вже йдучи). А хто дбає не за себе лише, – вислідіть шпигуна і…

– Мовчать!

– З дороги… щоб не було… гірше.

– Заткнуть єму глотку!

У повітрі майнув приклад, і Юринець замовк. Проходячи повз сестру, він тепло й ніжно вимовив:

– Прощайте, сестро… Дякую вам за все і за ласкаві слова, і за турботи про нас… Спасибі, сестро Віро…

Пішов далі. Усією істотою Віра шарпнулась уперед до Юринця. Руки її, ледве помітно для інших, підвелися і простяглися, губи болісно тремтіли напіврозтулені. Кам’яна, вона з божевільною тоскністю, уся застигла в бажанні востаннє (і, може, вперше) стиснути в обіймах засудженого, припасти до його обличчя сірими вустами, крикнути йому якесь слово, зупинити, повернути його. І рвалася, і не мала сили зійти з місця. І вже, коли Юринця вивели, вона впала навколюшки коло якогось хворого, й низько звішена голова її смикалася в судорогах. "Обхід" тривав…

– Ето? – запитав офіцер контррозвідки, кивнуши на викликаного Дашковського.

– Такой же… Єму-то і пісалась в карцер запіска…

– Д-да… Что ж… взять в контрразвєдку. Бєз плєтей…

Дашковський, смертельно блідий, метнувся, очима почав когось шукати і зупинивши шукання на мені, з нелюдським болем, надтріснуто сказав:

– Лев… Лев… Як мені жити хочеться! Коли б ти знав, як люблю я жити…

Я ж молодий… я не жив ще… я…

По обличчі полилися сльози, підборіддя затремтіло. Дашковський хитнувся, але втримався на ногах і, відштовхнувши конвоїра, що хотів підтримати його, закричав:

– Геть! Геть! Втримаюсь! Сволота! Гадюки ви! Я жити, жити хочу!!! Я боюсь смерти, але умру, тремтючи від жаху, а прохання про помилування

від мене ви не почуєте… Ходімте! Ведіть! Ведіть! Ведіть! Але буде час – і вас також поведуть. Поведуть! Поведуть!..

І вже з-за дверей долітали до нас його хворобливі, гістеричні викрики, повні зненависті, бажання помститися.

У третьому місці, вказавши на чотирьох, Знаменський сказав:

– Подготовка к побєгу… – І розсунувши полонених, підвів офіцера до стінки: – Вот здєсь оні спалі… Ей, Петров, раздвінь-ка солому… Вот-с половіца… д-да… поднімається… а вот начатий подкоп. Об остальних соучасніках нєізвєстно.

– Ім? – лаконічно запитав уповноваженого.

– Д-да… здєсь ясноє дєло… – знову понюхавши порошка, відповів офіцер, – смертная казнь бєз суда… Наказаніє плєтьмі… Но пусть посідят, пока с тємі нє покончім… Дня два-трі… Дальше…

Викликали ще з 6–7 чоловік. Але цих викликано за дрібниці – хто на роботі щось "дєрзкоє" сказав конвоїрові, той грубо відповів "делікатному" Зотову. Лише одному вирікли 35 батогів. На "молитві" веселий, атеїстичний хлопець замість "Отче наш" заспівав… "в бога отца і в матер божію". Це почув Зотов, але тоді не дізнався, хто співав. Вирікаючи порку, контррозвідник зауважив:

– В другой раз – за такую виходку жізнью заплатіш.

І несподівано якось тепло й простодушно всміхнувся, дивлячись на засудженого:

– А скажі, всьо-такі, пареньок, ну на кой чорт тєбє нужно било сморозіть такую діч, да єщо в строю?

Усміхнувся і полонений:

– А чому ж я повинен дерти горло за для такого доброго "Отця Небесного", що навіть чвертки хліба не дасть, як його не прохай про "насущний"… Набридло вірити в Бога, хліба вимолювати, бо все рівно не зійде з неба і не накаже давати біленький пайок… От і вилаявся, – мо, думаю, хоч це на нього вплине… По-доброму не хоче, давай по-земному пославословлю тебе Господи.

– Боїшся поркі?

– Нічого, пане офіцере… За кожним канчуком молитиму в Бога здоров’я… на п’ятому – для когось іншого… не для себе. Не послухає, може, інше щось краще допоможе…

– Що? Наприклад, "товаришу"?

– Ріжні є… З заліза роблять і хрести, і держаки для нагаїв, і нагани гарні… Усе можна із заліза зробити.

– Да ти, я віжу, развесьолий парєнь… Ну-с, с табой пагаворім єщо, а пака прібавім єщо п’яток…

– Спасибі…

– Нє стоїт…

Нарешті горніст заграв збори.

Виладнались. Уже сутеніло, важкий туман розповзався по землі, в’їдався в усю істоту, душив. Низько літали чорні ґави, хрипкими криками ріжучи туман.

На вокзалі видко чекав відправки якийсь ешелон. Переливаючись одноманітністю, непрудко й дерев’яно через паркан доносились штучно-бадьорі слова пісні, яка безнадійно й тупо запевняла, що салдатові, мовляв, гвинтівки замінюють жінок, "бєлиє палаткі" – матерів, шаблі – сестер і т. інш. І якось незграбно, дивно було чути цю пісню, під мотив якої зараз жорстоко битимуть людей, людей, з числа яких шестеро після бійки підуть за ґрати, а звідси у зашморг.

Почали з Юринця.

Після перших ударів він скрикнув. Потому лише глухо, здушено стогнав, гризучи зубами мокру землю. Козаки били вміло. Вдаривши, якось особливо тягли по тілі нагаї… Летіли скривавлені шматки мізерного одягу. Потому з-під нагаїв водограєм бризкала кров. Шкіра глибоко розсікалася, чорна, страшна спухлість вкривала тіло. І цю спухлість знову й знову розсікали нагаями. І жахливо врізувався у серце кожний новий посвист нагая. Стискувалися груди. Дихання вилітало хрипке. Усі ніби задубіли, впершись очима в землю. Коли Зотов нарахував тридцять, уповноважений контррозвідки припинив бійку на дві хвилини. Юринцеві підвели голову і почали звільняти рот від землі. Коли ж звільнили, з його горла чорним потоком полилася кров. Тіло судорогою затремтіло.

Мені потьмарився мозок. Не знаю, дійсність чи примари хворого мозку: з купки засуджених вибіг молодий безвірник, що вилаявся на молитві. Упав навколюшки перед офіцером, цілував йому руки, ноги, благав:

– Не можу. Не можу, пане офіцере! Мені, мені, додайте зайвих 10 нагаїв… слабий же він… я – здоровіший… Змилуйтесь, пане… Я витримаю 50 нагаїв… Слово чести… Не мучте його.

І тоді офіцер гримнув:

– Годі! На місце… Оставіть етого… Довольно… Достаточно трідцаті і… Слєдующій.

Юринця понесли на нари. У цей час з касарні виходила сестра. Забачила Юринця, сплеснула руками, кинулась до нар, але впала на землю, гістерично захльобуючись частим, дрібним сміхом.

– Понесли… скривавленого… безпомічного… а я… не маю… можливості… допомогти йому… знесилена… о-о-о!

І вже остаточно упевнився я, що змучена важкою працею у неволі, сестра закохалась у Юринця і було це кохання глибоке, болісне й тяжке, як і її неволя. Кохання у неволі – солодка, але жахна отрута. І таїла Віра свою любов, хоч і знала, що вона красива, ніжна, розумна, могла б бути коханою і таке сильне було це кохання, що, розуміючи увесь жах любові в неволі, Віра не хотіла, щоб мучилася близька істота і мовчала… Була самотня, не мала приятелів, бо сестри "білі" її цуралися, як і вона їх, офіцери дивилися похітно, усі були чужі, ненависні. Хворіла й стоїчно переносила самотність.

Поверталися мовчазні. Ні єдиного лютого викрику, ні лайки, ні єдиним рухом чи словом не виявляли пережитого.

Мовчання. Але було це мовчання страшне, бо вже на кожному обличчі, у кожних очах відбивалося щось поламане, на руїнах якого збуджувалося нове. І це нове було не страшне, ні. Хіба можна назвати страшним: надлюдську холоднечу, мовчазну як пустеля, але глибоченну, врівноважену зненависть, свідомість, що він не може вмерти, не помстившись.

Дерев’яна, суха, стримана, але глибока зненависть, що зробилася майже органічною частиною людини – щось таке, чого не висловиш.

Ледве дотягся до свого кутка і впав…

VIII

Задубів. Скільки лежав так – не знаю. Над вухами почув шепіт:

– Лев… Лев… чуєш? – говорив Стьопа. – Лев… Чекай трохи… Зараз перевіримо…

Була ніч… З півгодини лежали мовчки. Нарешті рипнули двері й хтось увійшов. Стьопка насторожився. Темна постать прямувала до нашого кутка…

– Та-ак… – протягом прошепотів Стьопка і очи йому хижо блиснули. Він нагадав мені мисливця, що довго й настирливо висліджує якогось звіря. Постать лягла. Стьопка штовхнув мене ліктем і почав сонно хропти. Захропли. Лежали довго. Напружені, сторожкі. Нарешті Стьопка підвівся. Повів головою. Шепнув.

– Спить… – І голосно звернувся: – Є курить? – Шепотом: – Кажи немає…

– Немає, – голосно відповів я.

Стьопка (навмисне ще голосніше):

– Треба пошукати в Хабібуліна… Може, в нього є… Чортячо холодно…

Пішов, обережно ступаючи поміж і через полонених. Зупинився біля Хабібуліна.

– Хабібулін, є курить, братішка?

Коротка мовчанка. Потому тривожно скрикнув татарин і замовк. Стьопка заходився біля нього. Нарешті Хабібулін захрип, з грудей

видерся глухий, переляканий зойк… Заборсався. Знову захрип. Хрипів і корчився. Через хвилину – замовк. Тихо було в приміщенні. Лише одноманітно дріботів по даху дощ. Повзком поміж полонених ліз Стьопка. Упавши коло мене, важко дихав. Тримався за руку. Крізь важке дихання зашепотів:

– С-сволота… Мало не відкусив пальця… Амба! Розправився, як кухар з картоплею.

– Що ти зробив?

– Позбавив усіх від шпигуна… Звільнив світ від зайвої стерви…

Я сказав:

– Стьопка, не помилився часом? Може??

– Нічого не "може". Він доніс… Увесь час він шпигував. Його мали за придуркуватого, думали, що він слів не розуміє нашої мови, а він цим користувався. Помітив я випадково – щез вночі: вкрив барахло своє мішком, ніби він на місці. А повернувся години через півтори. Днів через два випороли Кузьміна. Сплю я погано і таки визнав: як лише щезне Хабібулін, за кілька днів когось або порють, або до контррозвідки. Щез він і перед тим, як Дашковського заарештували. Іноді вночі, ніби шукаючі запалити, лазив по кишенях. І нарешті після Андрія я впевнився, що Хабібулін шпигує. Сьогодні остаточно запевнився, бо до "обходу" він щез, щез і нині, але вже за грішми. Але бовдур, так жлоб знахабнів, що навіть грошей не заховав. Я спершу бахнув йому по кумполі. Очманів він, а я обшукав його. Знайшов три пачки керенок. Ось вони. І, вже, тоді – ясне діло за дихало і… як гадюку з мішка витрусив… Борсався… кусався… мало не пощастило йому скрикнути… Але впорався…

І засипаючи, він радісно промимрив:

– Амба… Не піде вже… Замів, падлюку…

Спав спокійно й солодко.

Бринів світанок.

Лежав татарин синій, з перекривленим від жаху обличчям, і вилупленими, шкляними очима. І язик висолопив майже до підборіддя, а з вуст тоненькими, бридкими ниточками звисала слина. Але не було ні жалості, ні остраху.

Тільки гидливість.